

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ М.М.ПЕЩАК

МАРІЯ МИХАЙЛІВНА ПЕЩАК
(24 листопада 1928–23 січня 2010)

Марія Михайлівна народилася 24 листопада 1928 року в багатодітній родині українського селянина Михайла Михайловича Пешака в с. Великий Липник Попрадського округу Словаччини. Потяг до знань у дружній сім'ї М. М. Пешака був надзвичайно сильний: усі добре вчилися, отримали вищу освіту.

Перша сходинка майбутнього вченого до фундаментальної освіти – це народна школа в с. Росвигове поблизу Мукачєвого на Закарпатті, куди переселилася сім'я, наступні – так звана горожанка в м. Мукачеве та педагогічне училище, яке вона закінчує на «відмінно». У 1948 р. здобуті знання і прагнення вчитися ведуть Марію Михайлівну до Ужгородського державного університету на українське відділення філологічного факультету, вірність якому вона берегла впродовж усього свого людського й наукового життя. П'ять студентських років у стінах знаного й шанованого в науковому світі університету визначили подальший життєвий і дослідницький шлях М. М. Пешак. Закінчивши університет 1953 р., вона їде до Києва і, успішно склавши іспити, вступає до аспірантури Інституту мовознавства АН УРСР. Науковий керівник О. С. Мельничук пропонує Марії Михайлівні перспективну наукову тему – «Історія задньоязикових приголосних та їх спільнослов'янських рефлексів в українській мові». Дослідницька увага Марії Михайлівни до мовних явищ, зафіксованих в історичних пам'ятках, опрацювання архівних матеріалів, теоретичне осмислення спостережених фактів, глибокі теоретичні знання сприяють успішному захисту дисертації на здобуття ступеня кандидата філологічних наук, до якої й досі звертаються історики української мови.

Після закінчення аспірантури і захисту кандидатської дисертації (1956 р.) М. М. Пешак залишається працювати в Інституті мовознавства НАН України, якому віддає 35 років наукового життя, сповненого постійних творчих пошуків, натхнення, напруженої науково-організаційної діяльності. З цього ж року вона – вчений секретар Інституту мовознавства НАН України, з 1964 р. – його старший науковий співробітник.

У 1958–1968 рр. Марія Михайлівна активно працювала над «Правилами видання пам'яток української мови XIV вв.» (у співавторстві з К. К. Цілуйком), «Українським правописом» (1961 р., у співавторстві з Л. А. Булаховським, І. К. Білодідом, К. К. Цілуйком, Г. П. Іжакевич, В. М. Русанівським, А. П. Медушевським, П. Д. Тимошенком). Виходить у світ низка новаторських наукових розробок та праць, які свідчать про надзвичайно потужний творчий потенціал і широкий науковий діапазон вченого. Ці праці присвячено найактуальнішим лінгвістичним проблемам, традиційне розв'язання яких уперше у вітчизняній науці Марія Михайлівна органічно поєднала з пошуком формальних ознак вираження мовних явищ, що підлягають алгоритмічному опису та є основою для забезпечення комп'ютерно-орієнтованого аналізу всіх рівнів їхньої організації. Новаторські ідеї та науково обґрунтований підхід до мовознавчих досліджень визначили сенс життя й творчості М. М. Пешак, надихнули на постійний творчий пошук і неспокій: інтуїція вченого, глибока відданість науці, любов до мови та безкомпромісна праця дедалі більше зміцнювали переконаність науковця, що мова має потужну самодостатню форму вираження, детальне та уважне вивчення і знання якої відкривають шлях і дають необхідну опору для розроблення, удосконалення та розвитку формалізованих методів дослідження природної мови. Формалізований аналіз багатоспектних мовних явищ надає наснаги й упевненості в тому, що природна мова є складно організованою сутністю, котра на кожному рівні своєї репрезентації має відповідну форму. Наукове осмислення внутрішньо зумовленої алгоритмічної будови й системного розвитку мови представлено вже в 70-і рр. минулого століття відомими розробками Марії Михайлівни: Наукова організація праці і автоматизація у мовознавчих дослідженнях // Мовознавство, 1967; Електронно-обчислювальні машини і підготовка Гідронімічного атласу української мови //

Повідомлення Української ономастичної комісії, 1967; Деякі формальні засади семантичної класифікації лексики // Автоматизация информационных работ и вопросы математической лингвистики, 1968.

М. М. Пещак глибоко вивчала шляхи і напрями розвитку вітчизняної та світової мовознавчої науки, засади й методи опрацювання мови, результати теоретичного осмислення яких висвітлено в численних статтях 1957–1963 рр.: Робота Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР за 1961 р. // Мовознавство, 1962; Трактатування мови в генеративній лінгвістиці // Мовознавство, 1982) та ін., а також у розділі «Дослідження з історичної фонетики, морфології та лексикології», поданому в колективній монографії «Мовознавство на Україні за 50 років» у співавторстві з відомими вченими І. К. Білодідом, М. А. Жовтобрюхом, О. С. Мельничуком, Л. Г. Скрипник, Л. С. Паламарчуком, В. М. Русанівським, Г. П. Їжакевич, З. Т. Франко, О. С. Стрижаком, Г. М. Гнатюк, В. Т. Коломієць та ін. Для дослідниці важливими були фонетичні аспекти розвитку мови (Розвиток спільнослов'янських сполук г, к, х з ы на українському ґрунті // Зб. Дослідження з української мови, 1958), особливості словотворчого потенціалу та системна динаміка морфемної структури української мови: Про один з підходів до вивчення словотвору (1965 р.), математична лінгвістика (Суфіксальні поля, їх особливості в системі словотвору українських топонімів // Статистичні та структурні лінгвістичні моделі, 1966), закони синтаксичної організації мовних одиниць (Оточення дієслова-присудка та його роль у розмежуванні стилів // Мовознавство, 1967), стилістики (Наявність-відсутність складових елементів цілого – одна зі стилістичних рис твору, 1974, рос. м.) та ін. Кожна із цих наукових праць сприяла розгортанню й поглибленню лінгвістичних досліджень Марії Михайлівни та її учнів, а в комплексі новаторського підходу до наукового пізнання мови – для формування й становлення однієї з важливих гілок вітчизняної науки про мову – української лінгвістичної школи, в якій органічно поєднано фундаментальну мовознавчу теорію і практику з методами формалізованого дослідження природної мови на всіх рівнях організації та взаємодії її елементів у процесі історичного розвитку і буття.

В 1967–1968 рр. за ініціативи та підтримки Марії Михайлівни в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН України створено відділ

структурної, математичної та прикладної лінгвістики, до складу якого увійшли науковці-новатори на чолі з В. С. Перебийніс, які присвятили своє життя розробці алгоритмічних засобів та прийомів дослідження сучасної української літературної мови. Відтепер життя і творча діяльність Марії Михайлівни безпосередньо пов'язані з цим відділом, покликаним утверджувати засади формалізованого аналізу різнобічних аспектів системно-структурної організації мови та її одиниць і на цій основі впроваджувати теоретичну концепцію та практику лінгвістичного забезпечення автоматизованого опрацювання природної мови.

Марія Михайлівна Пешак активно працювала над лінгвістичними проблемами, які стосуються словотвору (Міжпарадигматичні відношення в системі словотвору // Питання структурної лексикології, 1970), текстотвірних функцій стилістики (Типи грамот XIV ст. та їх стилістичні особливості // Мовознавство, 1970), сутності слова як особливої одиниці в системі мови (Проблеми вичленування слова як самостійної одиниці // Мовознавство, 1972), філософського осмислення мови як самодостатньої сутності (Внутрішні закони розвитку мови і мовлення // Філософські питання мовознавства, 1972), актуальних питань історичної та сучасної діалектології (Відображення діалектних рис у грамотах XIV ст. // Матеріали XIV діалектологічної наради, 1977), лексичної семантики (Характер ієрархічних відношень у лексичній семантиці // Українське мовознавство, 1979; Розробка формалізованого вивчення семантики // Розвиток мовознавства в УРСР, 1980; Співвідношення словотворчого і лексичного значень у слові // у співавт. з І. Ф. Савченко, Українське мовознавство, 1984), взаємодії близькоспоріднених і віддалено споріднених мов (Зіставне вивчення дієслів сприйняття в російській та угорській мовах // Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР, 1984), проблем штучного інтелекту (Деякі проблеми штучного інтелекту і природна мова, 1980). Особливо важливою у науковій спадщині Марії Михайлівни є проблема форми і змісту в мові, їх взаємодія та взаємоперетворення (Комбінаторика графем сучасної української мови // Структура слова і статистика мовлення, 1974; Аспекти дослідження взаємодії форми і змісту в слові // Українське мовознавство, 1980; Взаємодія форми і змісту в мові, 1983).

Історія мови, з якої розпочався науковий шлях М. М. Пешак у мовознавстві, далі залишається болючою темою сучасних досліджень:

вона упорядкувала 1974 р. в серії «Пам'ятки української мови» і видала «Грамоти XIV ст.» (К.: Наукова думка;). Дослідницький інтерес ученого до введеного в науку нового матеріалу писемних пам'яток української мови завершився важливою працею, яка супроводжується і науково обґрунтовується трудомісткою вперше застосованою в історичному мовознавстві формалізованою методикою аналізу. Основні наукові висновки і результати цього дослідження втілено в авторській монографії 1979 р. «Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту)», яка стає основою для захисту дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук (1980 р.). Уперше в україністиці сформульовано основні ідеї та розроблено струнку методика формалізованого дослідження історичного тексту на всіх рівнях організації, виявлено функціональну роль лексичних та синтаксичних складників, встановлено особливості пунктуаційного оформлення текстових елементів, визначено текстотвірні ознаки в структурі ділових документів. Це по-справжньому новаторське сучасне дослідження і у висвітленні лінгвістичних ідей та проблем, і в розв'язанні актуальних наукових питань, і у власне описовому представленні матеріалу дослідження, і в логічному, чітко алгоритмізованому та стилістично бездоганному обґрунтованому викладі.

Творчий ентузіазм, постійні шукання й упевненість в об'єктивності обраного наукового шляху зумовлюють розгортання й поглиблення формалізованого аналізу, окреслюючи подальші наукові розвідки Марії Михайлівни, в яких вона представляла не лише нові аспекти для теоретичного осмислення природи мовного феномену, а й новий погляд на вже відомі й начебто усталені в науці тенденції й закони. Науковий доробок М. М. Пещак протягом 1980–1985 рр. охоплює понад 30 вагомих праць, у яких складні проблеми історії та теорії мови, діалектології та ономастики, лексикології та лексикографії, теорії тексту, стилістики, структурної та прикладної лінгвістики, загального і порівняльного мовознавства, психолінгвістики, семантики, славістики, типології мов, штучного інтелекту аналізуються з урахуванням перспектив розвитку автоматизованого лінгвістичного забезпечення.

У цей час колектив Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України завершує роботу над фундаментальною лексикографічною працею – тлумачним «Словником української мови». Видання перших

томів одинадцятитомного «Словника української мови» привертає особливий інтерес дослідниці до проблем формалізованого аналізу лексичної семантики української мови та ідеї автоматизованого укладання Семантичного словника української мови. Творче натхнення вченого втілюється у важливу для вітчизняної лінгвістики працю під керівництвом і за безпосередньою участю М. М. Пещак – колективну монографію «Формалізовані основи семантичної класифікації лексики» (К.: Наук. думка, 1982), написану у співавторстві з Н. Ф. Клименко та І. Ф. Савченко, що заклала теоретичну основу формалізованого дослідження неперепарованої людиною природної мови, визначила основні шляхи та напрямки автоматизації лінгвістичних досліджень. Наукові пошуки й досягнення Марії Михайлівни та її колег у відділі структурно-математичної лінгвістики розгорнуто в окремий напрям мовознавчих досліджень, відповідно до якого у 1986 р. в межах відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України створено сектор машинного фонду української мови на чолі з доктором філологічних наук, професором М. М. Пещак. Ідеї та методи формалізованого аналізу природної мови розвивалися й поглиблювалися у низці наукових статей та в наступних колективних працях сектору машинного фонду української мови – «Лексична семантика в системі «людина–машина» (К.: Наук. думка, 1986) та «Український семантичний словник (Проспект)» (К.: Наук. думка, 1990 р.).

Надпотужну наукову та організаційну діяльність Марія Михайлівна поєднувала з активною підготовкою молодих фахівців із різних галузей лінгвістики. Її науково-педагогічна робота радше є співпрацею наставника та молоді. Теплі стосунки з учнями, любов і повага до їхніх наукових інтересів та особистісних рис характеру, м'яка й принципова вимогливість до майбутніх науковців і майже невідчутна скерованість їхнього творчого потенціалу на опрацювання будь-якої мовної проблеми із залученням формалізованих методів аналізу цілком природно поєднувалися з надбаннями класичного мовознавства, а тому сприймалися органічно, природно, об'єктивно. До Марії Михайлівни йшла молодь за порадою та підтримкою, що завжди відбувалося в доброзичливій дискусії з елементами наукового паритету стосовно цікавих та актуальних дослідницьких проблем та завдань. Учні Марії Ми-

хайлівни, серед яких понад 15 кандидатів (Л. Гриднєва, І. Савченко, Н. Афанасьєва, М. Скаб, Н. Варава, М. Фабіан, М. Шекера, О. Трішук, Г. Ярун) і 3 доктори наук (М. Фабіан, Г. Мацюк, А. Лучик) із різноманітних напрямів мовознавства – історії української мови, лексикології та лексикографії, граматики, лінгвістики тексту, загального мовознавства, глибоко шанують свого Великого Вчителя.

Ідею створення машинного фонду національної мови, яка визрівала протягом усього наукового життя у фундаментально обґрунтованих наукових працях М. М. Пещак («Машинний фонд української мови», 1987, «Формат первинної бази даних машинного фонду української мови», 1988 та ін.) і виголошувалася на лінгвістичних конференціях, нарадах і засіданнях вченої ради Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, була підтримана вченими: машинні фонди національних мов починають створювати академічні мовознавчі інститути тепер уже пострадянських республік – Росії, Білорусі, Казахстану, Грузії, країн Прибалтики, Молдови. Однак лише в Україні ця велична новаторська ідея у творчій співпраці представників гуманітарних і точних наук – Марії Михайлівни та В. А. Широкова, який на той час очолював відділення науково-технічної інформації Президії НАН України, – втілюється в життя: 1991 року в системі Академії наук України створено Український мовно-інформаційний фонд.

19 років в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України, очолюваного В. А. Широковим, сповнені самовідданою, напруженою та натхненною новими ідеями праці Марії Михайлівни. Під її безпосереднім керівництвом розв'язано широке коло актуальних лінгвістичних проблем, захищено кандидатські й докторські дисертації, видано цікаві науково-теоретичні монографії. Уперше у вітчизняній лінгвістиці виявлені Марією Михайлівною струнка система мовного оформлення композиційної будови наукових творів, різноманітні способи включення «чужого» до власне авторської розповіді, особливості розгортання тексту у взаємозв'язку з уведеними до нього таблицями й малюнками здійснено за допомогою комплексного формалізованого аналізу, спрямованого на алгоритмічне забезпечення програмних засобів автоматизації, відображено у фундаментальному дослідженні тексту писемних пам'яток – у монографії «Історія давньоруського та староукраїнського тексту» (1994). Її наукові праці «Нариси з комп'ютерної лінгвістики»

(1999) і «Комунікативний синтаксис» (2000) окреслили новітні напрями наукового лінгвістичного аналізу, який уже неможливий без чіткої системи структурно й комп'ютерно орієнтованих побудов.

Особливу увагу М. М. Пещак приділяла автоматизованому укладанню словників, лексикографічний досвід створення яких традиційними методами виявляється безцінним. 1991 р. за ініціативи директора Українського мовно-інформаційного фонду НАН України члена-кореспондента НАН України В. А. Широкова започатковано фундаментальну лексикографічну серію «Словники України», відповідно до якої розпочалося алгоритмічне опрацювання лексикографічних джерел. Активна творча співпраця науковців фонду, дискусійні обговорення структури паперового словника та взаєморозуміння забезпечили створення бази даних орфографічного та орфоепічного словників української мови. Марія Михайлівна ініціювала автоматизоване укладання і стала співукладачем двотомного «Орфоепічного словника української мови» (2001, 2003), «Орфографічного словника української мови» (1994), а також і співавтором першої версії електронного видання «Словники України: Інтегрована лексикографічна система. Парадигма. Транскрипція. Фразеологія. Синонімія. Антонімія» (2001).

Багатогранне життя й творчість Марії Михайлівни Пещак є взірцем служіння та відданості Її Величності Науці. Щира й усміхнена, доброзичлива й уважна, несказанно вродлива, сповнена наукового пошуку та ідей Марія Михайлівна залишилася назавжди в серцях і душах колег та учнів, дослідників-науковців. Вона ніби й сьогодні звертається до всіх своїм яснооким поглядом і промовляє кожним рядком на сторінках своїх книжок і статей, закарбованих на скрижалях науки про мову, якій присвятила майже 70 років життя.

Галина Ярун,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник Мовно-інформаційного фонду
НАН України

Алла Лучик,
доктор філологічних наук, професор кафедри загального
та слов'янського мовознавства Національного університету
«Києво-Могилянська академія» (м. Київ)